

SES BİLGİSİ

Her dilde olduğu gibi, dilimizde de sesler ünlü ve ünsüz olmak üzere iki grupta incelenir. Bir sözcükte ünlüler arasında olduğu gibi ünsüzler arasında da bazı özellikler, hatta ünlülerle ünsüzler arasında bazı özellikler vardır. Bunları belli başlıklar altında inceleyelim.

BÜYÜK ÜNLÜ UYUMU

Türkçe’de sekiz ünlü vardır. Bunlardan **a, ı, o, u** kalın, **e, i, ö, ü** incedir. Bir sözcükte kalın ünlülerden sonra kalın, ince ünlülerden sonra ince ünlülerin gelmesi kuralına büyük ünlü uyumu denir.

Örneğin;

“öğretmen” sözcüğü, bütün ünlüleri ince olduğu için kurala uyar, “asker” sözcüğü “a” kalın “e” ince ünlü olduğundan kurala uymaz.

Üniversite sınavlarında bununla ilgili bir soru bugüne dek sorulmamıştır.

KÜÇÜK ÜNLÜ UYUMU

Bir sözcükte düz ünlüden sonra düz, yuvarlak ünlüden sonra düz - geniş veya dar - yuvarlak ünlülerin gelmesi kuralıdır. Özetle bu kurala göre;

a, ı ♠ a, ı

e, i ♠ e, i

a, ı, e, i ünlüleri birbirinden sonra gelebilir.

o, ö, u, ü ünlülerinden sonra ise u, ü, a, e gelebilir.

Bundan da soru çıkmadığından üzerinde fazla durmuyoruz.

ÜNSÜZ BENZEŞMESİ

Dilimizde ünsüzler sert ve yumuşak olmak üzere iki gruba ayrılır.

Sert ünlüler “**ç, f, t, h, s, k, p, ş**” ünsüzleridir. Bunun dışında kalanlar ise yumuşak ünsüzlerdir.

Bir sözcük sert bir ünsüzle bitiyor ve o sözcüğe ünsüzle başlayan bir ek geliyorsa, ekin başındaki ünsüz sertleşir. Buna ünsüz benzeşmesi denir. Elbette bu benzeşme sert ve yumuşak şekli olan seslerde söz konusudur. Bu özelliği dört seste görüyoruz;

p,	ç,	t,	k	→	Sert ünsüzler
↓	↓	↓	↓		
b	c	d	ğ(g)	→	Yumuşak ünsüzler

Şimdi bu kuralı örneklendirelim:

“**Kitap**” sözcüğünün sonundaki “p” sesi serttir. Bu sözcüğe biz “-de” hal ekini getirirsek “**kitapda**” sözü oluşur. Bu durumda ekin başındaki “d” sesi yumuşak olduğundan sözcükte ünsüz benzeşmesine aykırı bir durum görülür. Kurala uyulması için, “d” sesi sertleşmelidir. Bunun serti ise, yukarıda göstermiştik, “t” dir. Dolayısıyla sözcük, “**kitapta**” olacaktır.

okul-dan	→	okuldan	ağaç-dan	→	ağaçtan
av-cı	→	avcı	ocak-cı	→	ocakçı
bil-gin	→	bilgin	seç-gin	→	seçkin
al-dı	→	aldı	kaç-dı	→	kaçtı

Yukarıdaki sözcüklerde eklerin sözcüğe nasıl uyduğu görülüyor. Birinci gruptaki sözcüklerde ek, yumuşak ünsüzle biten sözcüklere geldiğinde değişmemiş, ancak ikinci gruptaki sert ünsüzlere geldiği zaman sertleşmiştir.

Bu durum sadece çekim eklerinde değil yapım eklerinde de geçerlidir.

Ekler sayılara geldiğinde de aynı durum geçerlidir. Sayının sesleri nasılsa ek de öyle olmalıdır.

11'de 5'te

8'den 3'ten

Özel isimlerde de aynı kural geçerlidir.

Samsun'dan Sinop'tan

Emin'de Yunus'ta

ÜNSÜZ YUMUŞAMASI

İki ünlü arasında kalan sert ünsüzler yumuşar. Buna "ünsüz değişimi" denir. Elbette bu özellik, ancak yukarıda da söylediğimiz sert ve yumuşak şekli bulunan seslerde geçerlidir. Bunlar p, ç, t, k sert sessizleridir. Örneğin; "ağaç" sözcüğüne -i hal ekini getirsek, sözcüğün sonundaki "ç" sert sessizi yumuşayarak "c" olur; yani "ağacı" şeklinde yazılır.

dolap	– a	→	dolaba	(dolaba baktı)
çekic	– e	→	çekice	(çekice uzandı)
kanat	– ı	→	kanadı	(kanadı kırıldı)
yemek	– e	→	yemeğe	(yemeğe gitti)

Yukarıdaki örneklerde sert sessizlerin yumuşadığı görülüyor.

Ancak bu kural her sözcükte geçerli değil.

Örneğin;

"Davranışları, doğruluğunun kanıtıdır."

cümlesinde altı çizili sözdeki "t" sert ünsüzü iki ünlü arasında kaldığı halde yumuşamamıştır.

Hangi sözcükte bu yumuşamanın olacağı hangisinde olmayacağı, belli bir kurala bağlanamaz. Hatta tek heceli sözcüklerin çoğunda olmazken, bazılarında olabilir. Bunu sözcüğün günlük kullanımlarını dikkate alarak anlayabilirsiniz.

tek – i → teki (onların teki bile gelmedi)

çok – u → çoğu (çocukların çoğu buradaydı)

görüldüğü gibi birincide değişim olmadığı halde ikincide olmuştur.

Dilimize Arapçadan geçen ve son hecesindeki ünlünün uzun okunduğu kelimelerde ünsüz değişimi yapılmaz.

“Sınavda hukuku seçecekmış.”

cümlesindeki altı çizili söz buna örnektir.

Bazı sözcüklerde ise ses iki ünlü arasında kalmamasına rağmen yumuşar.

kalp – i → kalbi (kalbi ağrıyor)

art – ı → ardı (ardına bakma)

renk – i → rengi (rengi solmuş)

harç – ı → harcı (harcı getirin)

Görüldüğü gibi iki ünlü arasında kalmadığı halde “p, ç, t, k” sert ünsüzleri yumuşamıştır. Bazı sözcüklerde ise bu seslerin yumuşamadığı görülür.

Örneğin;

“Sonunda işler sarpa sardı.”

cümlesinde altı çizili sözcükte yumuşama olmamıştır.

Örneğin;

“Zonguldak’a yerleştiklerini duydum.”

cümlesinde altı çizili sözdeki “k” sert sessizi yumuşamamış ancak biz onu okurken “Zonguldağa” diye okumalıyız.

SES DÜŞMESİ

Sözcüğün aslında bulunduğu halde, ek geldiğinde bazı sesler düşebilir. Bu düşme hem ünlülerde hem ünsüzlerde görülür.

Ünlü Düşmesi

Sözcüğün aslında bulunan bir ünlünün düşmesidir.

Örneğin;

“Yapraklar daha şimdiden sarardı.”

cümlesinde sözcüğün aslı “sarı”dır; “-ar-” eki geldiğinde sözcüğün sonundaki “ı” düşmüştür.

* * *

Ünlü düşmesinin en yaygın kullanımı ise “Hece düşmesi” adıyla anılan kuraldır. Buna göre, sözcüğün son hecesinde bulunan dar ünlüler, ünlüyle başlayan bir ek sözcüğe eklendiğinde düşer. Bu özellik bazı organ isimlerinde, Arapçadan dilimize geçen bazı sözcüklerde, bazı Türkçe fiillerde görülür.

sabır	– ı	→	sabrı (sabrım tükendi)
akıl	– ı	→	aklı (aklımı seveyim)
burun	– u	→	burnu (burnu kanıyor)
gönül	– üm	→	gönlüm (gönlümü çaldı)
savurmak	→ savrulmak		savrulmak (savruldu çiçekler)
devirmek	→ devrilmek		devrilmek (devrildi ağaçlar)

kahr – olmak → kahrolmak (kahrolsun)

Örneğin;

“Kahvaltıya hazırlanın.”

cümlesinde altı çizili söz “kahve altı” sözlerinin birleşmesinden oluşmuş, bu sırada “kahve” sözündeki “e” düşmüştür.

Ünsüz Düşmesi

Sözcüğün aslında bulunan ünsüzün, ek geldiğinde düşmesidir.

küçük – cük → küçücük

↓

büyük – cek → büyücek

↓

örneklerinde sözcüklerin sonlarında bulunan “k” ünsüzlerinin düştüğü görülüyor.

SES TÜREMESİ

Sözcüğün aslında olmadığı halde, ek geldiğinde ortaya çıkan seslerdir.

genç – cik → gencecik

↓

bir – cik → biricik

↓

az – cık → azıcık

↓

örneklerinde ünlü türemesi görülmektedir. Buna benzer bazı sözcükler de vardır. Bunlar "öpücük, gülücük" gibi fiilden türeyen sözcüklerdir. Ancak "-cik" eki isim soylu sözcüklerden yeni sözcükler türetebilir. Fiilden türeyen bu sözcüklerin "öpüşcük, gülüş - cük" gibi sözcüklerden "ş" sesinin düşmesiyle oluştuğunu söylemek daha mantıklı olacaktır. Dolayısıyla bir ünlü türemesinin olduğunu söylemek bu sözcükler için pek doğru olmaz.

Bazen sözcüklerde ünsüz de türeyebilir. Arapçadan dilimize geçen his, af, zan gibi sözcükler ek ya da yardımcı fiil aldıklarında, sonlarındaki sessizler çiftleşir.

his	–	etmek	→	hissetmek
af	–	etmek	→	affetmek
zan	–	etmek	→	zannetmek

örneklerinde bu görülüyor. Burada aslında bir ses türemesinden çok sözcüğün Arapçadaki aslında bulunan şeklinin ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Ancak sözcükler Türkçe kurallara göre incelendiğinden, bu, türeme olarak alınagelmıştır.

ÜNLÜ DARALMASI

Sözcüklerin sonlarında bulunan geniş ünlüler (a, e) özellikle "-yor" ekinin darlaştırıcı özelliğinden dolayı daralarak, ı, i, u, ü dar ünlülerine dönüşür. Buna ünlü daralması denir.

bekl = e-	–	yor	→	bekli=yor
kalm = a-	–	yor	→	kal=mıyor
özl = e-	–	yor	→	özlü=yor
soll = a-	–	yor	→	sollu=yor

örneklerinde bu daralma görülmektedir. “-yor” ekin den başka bir ekin ya da sesin darlaştırma özelliği yoktur. Ancak tek heceli olan “de- , ye-” fiilleri, kendinden sonra gelen “y” sesinden dolayı darlaşabilir.

de – yor → diyor	ye – → yiyor
de – erek → diyerek	ye – → yiyerek
de – en → diyen	ye – → yiyen

Ancak bazen darlaşma olmayabilir.

de – ince → deyince

KAYNAŞTIRMA HARFLERİ (KORUYUCU ÜNSÜZLER)

Türkçe kurallara göre bir sözcükte iki ünlü yan yana gelmez. Araya kaynaştırma harfi girer. Türkçe’de dört tane kaynaştırma harfi vardır: ş, s, n, y.

Bunların her birinin özel kullanım yerleri vardır.

s kaynaştırma harfi:

- Üleştirme sayı sıfatlarında kullanılır.

İki-ş-er, altı-ş-ar, yedi-ş-er

s kaynaştırma harfi

- Üçüncü tekil şahıs iyelik ekinden önce kullanılır.

Daha çok isim tamlamalarında tamlanan görevindeki sözcükte görülür.

Çocuğun oda-s-ı

Balığın koku-s-u

Ancak “su” ve “ne” kelimeleri bu kurala uymaz:

Yemeğin su-y-u yok.

Çocuğun ne-y-i kaybolmuş.

örneklerinde olduğu gibi

n kaynaştırma harfi:

- Zamirlerden sonra ek geldiğinde kullanılır.

O-n-a haber verin

Bu-n-u biliyoruz.

- İyelik eklerinden sonra hal eki gelirse kullanılır.

Çocuğun kitabı-n-ı almışlar.

Fakirin evi-n-i yıkmışlar.

- İlgi eklerinden önce kullanılır.

Soba-n-ın kapağı düşmüş.

Sene-n-in sonu geldi.

Kasaba-n-ın sıcağı çok bunaltıcı.

y kaynaştırma harfi:

Yukarıdaki kuralların dışında olan her yerde “y” kaynaştırma harfi kullanılır.

Oda-y-a girdim.

Üşü-y-erek uyandım.

Ağla-y-anı tanıyorum.

Kaynaştırma harfleri aslında iki ünlü arasında kullanılır. Ancak bazen iki ünlü arasına gelmediği halde de kullanıldığı olur.

Özellikle “ile, idi, imiş, ise” gibi sözcükler ünlüyle biten bir sözcüğe eklendiğinde baştaki “i” ünlüsü düşer ve yerine “y” kaynaştırma harfi gelir.

silgi	–	ile	→	silgiyle
soba	–	ile	→	sobayla
hasta	–	idi	→	hastaydı
kısa	–	imiş	→	kısaymış
bitti	–	ise	→	bittiyse

Örneklerinde görüldüğü gibi “y” kaynaştırma harfi iki ünlü arasında değildir.

Bu durum “n” kaynaştırma harfinde de görülebilir. Zamirlerden sonra hal eki geldiğinde gerekme de bu harf bulunur.

Örneğin;

“Ondan bunu hiç beklemezdim.”

cümlesinde altı çizili sözcükte “n” kaynaştırma harfi iki ünlü arasında değildir.

ULAMA

Sessizle biten sözcükten sonra sesliyle başlayan bir sözcük gelirse, iki sözcük birbirine bağlanarak okunur. Buna **ulama** denir.

Bakkaldan ekmek aldım.

cümlesinde iki yerde ulama yapılmıştır. Sözcükler arasında herhangi bir noktalama işareti varsa ulama yapılmaz.